

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ
Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας

1453

Η ΑΛΩΣΗ ΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗΣ
ΚΑΙ Η ΜΕΤΑΒΑΣΗ ΑΠΟ ΤΟΥΣ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΟΥΣ
ΣΤΟΥΣ ΝΕΩΤΕΡΟΥΣ ΧΡΟΝΟΥΣ

Αντώνης Αναστασόπουλος, «Χατζηκατβίας,
Χαριτόπουλος, Κριτόπουλος: στα ίχνη μιας παράδοσης
για την οθωμανική άλωση της Βέροιας», σ. 211-225

Επιστημονική επιμέλεια:
Τόνια Κιουσοπούλου

Οι Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης
είναι τμήμα του Ιδρύματος Τεχνολογίας και Έρευνας

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΡΗΤΗΣ
Ιδρυτική δωρεά Παγκρητικής Ενώσεως Αμερικής
ΗΡΑΚΛΕΙΟ 2005

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΡΗΤΗΣ
ΙΔΡΥΜΑ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΕΡΕΥΝΑΣ
Ηράκλειο Κρήτης, Τ.Θ. 1527, 711 10. Τηλ. 2810.394235, Fax: 2810.394236
Αθήνα: Μάνης 5, 10681. Τηλ. 210.3818372, Fax: 210.3301583
e-mail: pek@physics.uoe.gr
www.cup.gr

ΣΕΙΡΑ: ΣΥΜΒΟΛΕΣ ΣΤΙΣ ΕΠΙΣΤΗΜΕΣ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ / ΙΣΤΟΡΙΑ

Διευθυντής σειράς: Γ. Μ. ΣΗΦΑΚΗΣ

© 2005 ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΡΗΤΗΣ

Επιστημονική επιμέλεια: Τόνια Κιουσοπούλου

Διόρθωση δοκιμίων: Νίκος Καστρινάκης

Στοιχειοθεσία – σελιδοποίηση: Παρασκευή Βλάχου (ΠΕΚ)

Εκτύπωση: LYXNOS-PRINT HOUSE

ISBN 960-524-213-3

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

<i>Εισαγωγή</i>	ix
<i>Introduction</i>	xvii
<i>Βραχυγραφίες</i>	xxv

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

ΑΠΟ ΤΗ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΣΤΗΝ ΟΘΩΜΑΝΙΚΗ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑ

† Στέφανος Γερυσίμου, <i>Η επανοίκηση της Κωνσταντινούπολης μετά την άλωση</i>	3
Çiğdem Kafescioğlu, <i>Reckoning with an imperial legacy: Ottomans and Byzantine Constantinople</i>	23
Elisabeth A. Zachariadou, <i>Constantinople se repeuple</i>	47
Δημήτρης Αποστολόπουλος, <i>Ἡ ποικίλη δράση τῶν στοχαστικῶν προσαρμογῶν. Μιά ἀποτίμηση, εἴκοσι περίπου χρόνια μετά τήν ἄλωση</i>	61

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΕΣ ΔΙΕΡΓΑΣΙΕΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΕΠΟΧΗ ΤΗΣ ΑΛΩΣΗΣ

Nevra Necipoğlu, <i>Social and economic conditions in Constantinople during Mehmed II's siege</i>	75
Κώστας Μουστάκας, <i>Όψεις της μετάβασης στο οικονομικό και στο δημογραφικό πεδίο: παραδείγματα από τον μακεδονικό χώρο</i>	87
Ηλίας Κολοβός, <i>Το Άγιον Όρος και η συγκρότηση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας</i>	107
Klaus-Peter Matschke, <i>Cretan Malmsey and the fall of Constantinople in 1453</i>	121

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ

ΠΑΛΑΙΕΣ ΤΑΥΤΟΤΗΤΕΣ – ΝΕΕΣ ΣΥΝΕΙΔΗΣΕΙΣ

Πάρις Γουναρίδης, <i>Ιωσήφ Βρυνένιος, προφήτης της καταστροφής</i>	133
Τόνια Κιουσοπούλου, <i>Η έννοια της πατρίδας κατά τον 15ο αιώνα</i>	147
Δημήτρης Κυρίτσης, <i>Η άλωση της Κωνσταντινούπολης και το τέλος του βυζαντινού πολιτισμού</i>	161
Γιάννης Σμαρνάκης, <i>Αρχαία Ιστορία και ερμηνευτικές στρατηγικές στον Πλήθωνα</i>	173
Όλγα Γκράτζιου, <i>Μεταβυζαντινή Τέχνη: Χρονολογικός προσδιορισμός ή εννοιολογική κατηγορία;</i>	183
Ljubomir Maksimović, <i>Η εποχή της άλωσης και οι Σέρβοι</i>	197

ΜΕΡΟΣ ΤΕΤΑΡΤΟ

Η ΑΛΩΣΗ ΚΑΤΑ ΤΗ ΝΕΩΤΕΡΗ ΕΠΟΧΗ

Αντώνης Αναστασόπουλος, Χατζηκατσίβας, Χαριτόπουλος, Κριτόπουλος: <i>στα ίχνη μιας παράδοσης για την οθωμανική άλωση της Βέροιας</i>	211
Βαγγέλης Καραμανωλάκης – Παναγιώτης Στάθης, <i>Ιστορίες για την Άλωση στον πρώτο αιώνα του ελληνικού βασιλείου</i>	227
ΤΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΤΟΥ ΣΥΜΠΟΣΙΟΥ	259

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Τον Οκτώβριο του 2002, το Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης, συμμετέχοντας στον εορτασμό για τα είκοσι πέντε χρόνια λειτουργίας του ιδρύματος, οργάνωσε ανάμεσα σε άλλα ένα συμπόσιο με θέμα: 1453. Η άλωση της Κωνσταντινούπολης και η μετάβαση από τους μεσαιωνικούς στους νεότερους χρόνους. Την πρωτοβουλία και την ευθύνη για την οργάνωση του συμποσίου είχαμε τα μέλη του Τμήματος, ιστορικοί και αρχαιολόγοι, που μελετάμε τη βυζαντινή και τη μεσαιωνική εποχή, δηλαδή η Άννα Αβραμέα, η Όλγα Γκράτζιου, η Αγλαΐα Κάσδαγλη, η Τόνια Κιουσοπούλου, ο Δημήτρης Κυρίτσης, και η συνάδελφός μας Στέλλα Παπαδάκη-Ökland που πέθανε δύο μήνες μετά. Στη μνήμη της άλλωστε είναι αφιερωμένος ο τόμος αυτός που περιέχει τα Πρακτικά του συμποσίου.

Το 1453 σε όλα τα εγχειρίδια και την κοινή αίσθηση σηματοδοτεί το τέλος της Βυζαντινής Ιστορίας. Για μας, τους μελετητές του Βυζαντίου, είναι ένα όριο περίπου απαραβίαστο. Στις 29 Μαΐου του 1453 τελειώνει η αρμοδιότητά μας και αρχίζει η αρμοδιότητα των ιστορικών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ή των ιστορικών της νεότερης Ελλάδας. Για μια κατηγορία μάλιστα ερευνητών, αρχαιολόγους κυρίως ή ιστορικούς της τέχνης, την επομένη της άλωσης αρχίζει η ασαφώς οριζόμενη μεταβυζαντινή εποχή.

Όλοι γνωρίζουμε ότι η περιοδολόγηση στην ιστορία είναι αναγκαία, αλλά δεν είναι ούτε αυτόματη, ούτε αβία. Ασφαλώς έχει μια εκ των υστέρων πρακτική λειτουργία να ορίζει τα ερευνητικά πεδία οργανώνοντας από άποψη κοινωνική και επιστημονική το επάγγελμα του ιστορικού. Κυρίως, όμως, προϋποθέτει κάθε φορά έναν τρόπο ταξινόμησης για την αποτελεσματικότερη οργάνωση και προσέγγιση του παρελθόντος. Και ασφαλώς σε καμία περίπτωση, μολονότι τα χρονικά όρια είναι συμβατικά, η περιοδολόγηση δεν είναι αυθαίρετη.

Αντώνης Αναστασόπουλος

Πανεπιστήμιο Κρήτης

Χατζηκατβίας, Χαριτόπουλος, Κριτόπουλος

Στα ίχνη μιας παράδοσης για την οθωμανική άλωση της Βέροιας*

Η Βέροια ακολούθησε την τύχη άλλων πόλεων της κεντρικής και δυτικής Μακεδονίας και κατακτήθηκε τουλάχιστον δύο ή τρεις φορές από τους Οθωμανούς κατά το τελευταίο τέταρτο του 14ου και το πρώτο τρίτο του 15ου αιώνα.¹ Η προφορική παράδοση, η οποία αναπαράχθηκε και γραπτώς κατά τον 20ό αιώνα, συνδέει τρία πρόσωπα με την άλωση της Βέροιας: τη βασίλισσα Βεργίνα που αυτοκτονεί μαζί με το μωρό της, όταν οι Οθωμανοί εισέρχονται στην πόλη, τον ανώνυμο μητροπολίτη, τον οποίο σφάζουν (ή απαγχονίζουν) οι κατακτητές, και τον «ξυλοφόρο» Χατζηκατβία,² ο οποίος προδίδει την πόλη του, βοηθώντας τους αλλόθρησκους να την κατακτήσουν. Η παράδοση δεν ταυτίζει αυτά τα πρόσωπα με τη μια ή την άλλη άλωση της πόλης· προφανώς τις συμφύρει και θεωρεί ότι υπήρξε μόνον μία, αυτή που είχε ως συνέπεια την οριστική ένταξη της Βέροιας στην οθωμανική επικράτεια.

Αντικείμενο αυτής της σύντομης εργασίας αποτελεί το τελευταίο από τα

* Ευχαριστώ τους συναδέλφους Ελένη Γκαρά και Ηλία Κολοβό που είχαν την καλοσύνη να διαβάσουν το κείμενο και να κάνουν παρατηρήσεις.

¹ Για τις διάφορες απόψεις περί των οθωμανικών κατακτήσεων της Βέροιας βλ. Θ. Παπαζώτος, *Η Βέροια και οι ναοί της (11ος-18ος αι.)*, Αθήνα 1994, 45-48. Ο Παπαζώτος συνοψίζει τις υπάρχουσες απόψεις και υποστηρίζει ότι η Βέροια κατακτήθηκε οριστικά το 1433.

² Το όνομα παραδίδεται και με παραλλαγές, όπως *Χατζηκατβίας* (βλ. την αφήγηση της μαθήτριας παρακάτω) ή *Χατζηκατβίας* [Γ. Χ. Χιονίδης, «Συμπληρωματικά για τη λαϊκή παράδοση της Βεργίνας και το τριπρόσωπο των πρωταγωνιστών κατά την άλωση της Βέροιας από τους Τούρκους», *Παράδοση* 4 (Οκτώβριος-Δεκέμβριος 1992), 470]. Ο μόνος που αποκλίνει αισθητά είναι ο Άντολφ Στρουκ, που αναφέρει το όνομα ως *Hadschi Dekatios* (A. Struck, *Makedonische Fahrten. II. Die makedonischen Niederlande*, Σεράγεβο 1908, 33). Θα πρέπει να λάβουμε ασφαλώς υπόψη ότι οι ξένοι περιηγητές ορισμένες φορές δεν καταγράφουν επακριβώς τα δυσνόητα, ξένα γι' αυτούς, ονόματα, που ακούνε από τους ντόπιους. Από την άλλη, όμως, παρατηρούμε ότι ο Στρουκ γενικά αποδίδει σωστά τα τοπωνύμια και τα ονόματα των ναών της Βέροιας.

παραπάνω πρόσωπα, ο Χατζηκατβίας. Οι «προδότες» δεν λείπουν ασφαλώς ούτε από την ιστορία γενικά, ούτε από τις παραδόσεις τις σχετικές με στρατιωτικές κατακτήσεις ειδικά. Στην περίπτωση του Χατζηκατβία το ενδιαφέρον εντοπίζεται στο γεγονός ότι η σύγχρονη επιστημονική έρευνα εμφανίσθηκε, μέσω της παλαιογραφίας και της ιστορίας, να έρχεται αρωγός του θρύλου περί προδοσίας και να τον επιβεβαιώνει. Με αυτόν τον τρόπο, η παράδοση μετατράπηκε σε ιστορικό γεγονός. Αυτό που θα μας απασχολήσει εδώ είναι όχι αν αληθεύει και σε ποιο βαθμό η σχετική με τον Χατζηκατβία παράδοση, αλλά η τύχη της κατά τη διάρκεια του 20ού αιώνα.

Ίσως η πιο παραστατική αφήγηση της παράδοσης του Χατζηκατβία είναι αυτή στην οποία προέβη προφορικά μια βερσιότισσα μαθήτρια γυμνασίου, όπως καταγράφηκε στο περιοδικό *Λαογραφία* το 1917: *Η Βεργίνα ήταν βασίλισσα ιδώ, στη Βέργια, και την άφησεν ο πατέρας της μικρή, όταν πέθανε. Όταν ήρθαν οι Τούρκοι να πάρουν τη Βέργια, πήγε ον σουματοφύλακας κι της είπε «Οι Τούρκοι μιάς πάτησαν τον τόπο». Όταν τ'άκουσε η βασίλισσα, ταραχτηκε κι άρχισε να κλαίη και να φωνάζ'. Οι Τούρκοι είχαν μπη στημ πόλη, γιατ'ένας προδότης, ο Χατζή-κατβίας, που βαστούσε τα κλειδιά του κάστρου, που ήταν πολύ γερό, τα ρηξι στους Τούρκους κι χύθησαν μέσα κι άρχισαν ν'αρπάζουν, να σέρνουν τα κορίτσια να τα σκλαβώσουν, ν'αρπάζουν ό,τι εύρισκαν διαμαντικά, κι έγινι μεγάλους θρήνους κι μεγάλη σφαγή. [...] Λένε πως ον Χατζή-κατβίας στη φουρσιιά του ήταν σαν Τούρκους κι φορούσι τσόχινου αντιρί, ντουλαμιά, κι στου κιφάλι είχι κουλλούρα³ μαύρη. Η πόρτα που μπήκαν οι Τούρκοι, ήταν στου μέρους που σήμια του λεν «γιολά γαλιτί.»⁴ Οι Τούρκοι τιμήσανε πουλύ τουν Χατζη-κατβία, αλλά δε χάρηκι πουλύ τη δόξα του, γιατί φαίνιτι τουν βάρινι η αμυρτία, κι απού λίγουν κινό έσκασι, αφού μαύρισι του κορμί του σαν τουν τουλουμιά του κι του σαρίκι του. Οι Τούρκοι λυπήθηκαν που πέθανι, γιατί ήταν χρειαζόμενους άνθρωπος κι τουν θωρούσαν δικό τους. Τουν θάψανι μι μιγάλη παράτα, στα δικά τους τα μνημόρια.⁵ Οι Χριστιανοί χάρηκαν γιατί έλειψεν ον προδότης. Τουν καταριούνταν κι οι κατάρες τουν βρήκαν, γιατί τρεις φουρές η γης τουν έρρηξι.⁶ μουλονότι οι Τούρκοι τουν παράχωναν κι έβαλαν άνθρωπον να φυλάη να μην παν οι χριστιανοί που τουν μισούσαν κι τουν ξιχώνουν. Οι*

³ Αντιρί = εσωτερικός χιτώνας, πουκάμισο· ντουλαμιάς = είδος επενδύτη· κουλλούρα = σαρίκι [πρόκειται, όπως και στις αμέσως επόμενες υποσημειώσεις, για τις ερμηνείες των όρων, όπως τις δίνει ο επιμελητής του κειμένου Γεράσιμος Καψάλης].

⁴ Ο επιμελητής του κειμένου σημειώνει: «φρ. τουρκ. οδός εισόδου κυρίως σημ. είναι στο δρόμο».

⁵ Μνημόρια = νεκροταφείο.

⁶ Τουν έρρηξι = δεν τον δέχθηκε.

Τούρκοι απού τοις πολλές φουρές κατάλαβαν πως ήταν σημειού,⁷ κάλεσαν τους Χριστιανούς κι τουν παράδοσαν λέγοντας «πάρτι τουν κι παραχώστι τουν, είναι δικός σας». Οι Χριστιανοί πήγαν στου Δισπότη κι αφτός τους είπε «είνι καταραμένος κι δεν τουν δέχιτι η γης. Ιδώ στη Βέργια έχουμι πολλά λαγούμια, ρίχι τουν'ς ένα π'αυτά.» Τότες οι Χριστιανοί τον έβαλαν'ς ένα κριβάτι κι πλήρουναν ανθρώπους που τουν σήκωσαν κι τουν φέραν στου λαγούμι που ήταν στην εκκλησιά του Χριστού κι κατέβασαν τη γκλαβανή.⁸ Πέρασαν πουλλά χρόνια κι έμαθαν του θάμα πουλλοί Τούρκοι κι έτρεχαν να τουν ιδούν που ήταν άλειωτους στου λαγούμι, κ'οι Χριστιανοί δεν είχαν ησυχία. Μαζεύτηκαν οι μαχαλιώτες κι πήγαν στου Δισπότη να συβουλευτούν τι να τουν κάμουν, για να γλυτώσουν απ'του βιάσανου. Ον Δεσπότης τους είπε κ'έβαλαν ανθρώπους τη νύχτα κι τουν έσταν βαθιά στου λαγούμι, να μη φαίνιτι κι να λεν πως έλειωσι πια κι δεν απόμειντ ένας απ'τους ανθρώπους που κατέβηκαν να τουν παραμερίσουν, πέθανι απ'τον φόβου του, άμια τουν ειδι. Ως τα τωρινά τα χρόνια ήρχονταν Τούρκοι για να τουν ιδούν. Οι Χριστιανοί όταν έκαμαν του ταβάνι της εκκλησίας, σκέφτηκαν κι έρριξαν χούματα, πέτρις κι κираμιάδια κι του σκέπασαν του μέρους, για να μη γνωρίζιτι. Τώρα όμως που λευτερόθηκε η Βέργια, πιστεύουν ον κόσμος πως θα λειώσει γιατί του μέρους γίνηκι πάλι χριστιανικό.⁹

Σε μεταγενέστερες τοπικές δημοσιεύσεις που αφορούν την πτώση της Βέροιας στα χέρια των Οθωμανών, ο βασικός κορμός του θρύλου παραμένει ο ίδιος, εμπλουτισμένος μόνο με κάποιες επιμέρους λεπτομέρειες. Καταρχάς, υπάρχει μια γενική συμφωνία ότι ο Χατζηκατβίας ήταν ξυλοφόρος, δηλαδή ξυλοκόπος. Σύμφωνα με μια εκδοχή, οι ξυλοφόροι κρατούσαν τα κλειδιά των πυλών της Βέροιας και είχαν επιφορτισθεί με την ευθύνη να τις ξεκλειδώνουν και να τις κλειδώνουν, γιατί έβγαιναν πρώτοι από την πόλη το πρωί για να κόψουν ξύλα και ήταν, επίσης, οι τελευταίοι που επέστρεφαν το βράδυ.¹⁰ Σε κάποιες άλλες δημοσιεύσεις αναφέρεται ότι ο Χατζηκατβίας άνοιξε «νύχτα»

⁷ Σημειού = θείο σημάδι.

⁸ Γκλαβανή = καταπακτή.

⁹ Γ. Καψάλης, «Λαογραφικά εκ Μακεδονίας», *Λαογραφία* 6 (1917), 455-457. Ο Καψάλης εντοπίζει στην περίπτωση της Βέροιας συμφυρμό τριών παραδόσεων: α) της παράδοσης του Κάστρου της Ωριάς (εκπόρθηση κάστρου με δόλο από εξισλαμισμένο χριστιανό, που έχει μεταμφιεσθεί σε μοναχό ή σε έγκυο γυναικα, έχοντας λάβει υπόσχεση από τον αρχηγό των μουσουλμανικών δυνάμεων ότι θα ανταμειφθεί με το χέρι της υπερασπίστριας του κάστρου), β) της μετά θάνατον τιμωρίας του προδότη (σημειώνοντας, *ό.π.*, 458, πως στη Βέροια «είναι πολύ πιθανόν ότι θα επλάσθη παράδοσις περί προδοτών και τιμωρίας, αφού και επί Περσέως δια προδοσίας η πόλις περιήλθε εις τους Ρωμαίους»(!) και γ) της παράδοσης περί στερέωσης κόλης με τη θυσία κόρης (*ό.π.*, 459).

¹⁰ Αν. Εμμ. Χριστοδούλου, *Ιστορία της Βεροίας*, Βέροια 1960, 41. Ο Χριστοδούλου τοποθετούσε την άλωση στα χρόνια του Εβρενός.

την πύλη στους Οθωμανούς,¹¹ ή ότι τους οδήγησε στο εσωτερικό της πόλης από «μυστική, αφύλακτη είσοδο του τείχους», εκδοχή που μπορεί ίσως να αποδοθεί σε λόγια επίδραση της ιστορίας της Κερκόπορτας στην Κωνσταντινούπολη.¹² Έχει γραφτεί ακόμη ότι η γη δέχθηκε το σώμα του μόνον όταν έσφαξαν και έθαψαν μαζί του ένα σκυλί μετά από προτροπή ενός σοφού γέρου, και ότι το κουφάρι του ήταν επισκέψιμο μέχρι που το είδε μια έγκυος και απέβαλε· η γλαφυρή αφήγηση συμπληρώνεται με την πληροφορία ότι «το σώμα του, μελανόν και απεσκληρωμένον, εν είδει ασκού, με την παραμικράν κίνησην, προυξένει απαίσιον θόρυβον, λόγω των εντός αυτού μετακινουμένων κοκκάλων».¹³

Παράλληλα, επιχειρήθηκε να ετυμολογηθεί το όνομα *Χατζηκατβίας*: το αποτέλεσμα, όμως, ήταν μια εξόφθαλμη παρετυμολογία, η οποία δικαιολογήθηκε με βάση «το τοπικό ιδίωμα της Βέροιας».¹⁴ Σύμφωνα με αυτή την εκδοχή, το όνομα ήταν ένα παρωνύμιο που δόθηκε εκ των υστέρων στον προδότη, πιθανόν επειδή «απεβίωσεν ως χατζής, δηλαδή προσκυνητής της θρησκείας του Μωάμεθ [= χατζής + κάτ(ω) + βαίνω]».¹⁵

Προβληματική, όμως, δεν είναι μόνον η ετυμολογία του ονόματος του προδότη, αλλά και η απόδοση στην ελληνική του ονόματος του σημείου εισόδου των Οθωμανών στη Βέροια. Αυτό ταυτίζεται με τη συνοικία που φέρει το τουρκικό όνομα *Γιολά Γκελντί*,¹⁶ του οποίου η μετάφραση δίνεται από την τοπική βεροιώτικη βιβλιογραφία ως «ο δρόμος απ' όπου ήρθαν».¹⁷ Η συγκεκριμένη διατύπωση μπορεί να συνάδει προς τον θρύλο, αλλά δεν είναι σωστή, εκτός αν αντιστοιχεί σε κάποια ιδιωματική τοπική χρήση της τουρκικής. Αν

¹¹ Απ. Μ. Τζαφερόπουλος, *Τουριστικός οδηγός Ημαθίας. Βέροια-Νάουσα-Αλεξάνδρεια-περιχώμα*, Θεσσαλονίκη 1969, 27.

¹² Γ. Χ. Χιονίδης, *Ιστορία της Βεροίας, της πόλεως και της περιοχής. Τόμος Δεύτερος: Βυζαντινοί χρόνοι*. Θεσσαλονίκη 1970, 70. Έχει ίσως αξία να σημειώσουμε εδώ ότι μια παραλλαγή της παράδοσης σχετικά με τη βασίλισσα Βεργίνα αναφέρει ότι πείσθηκε για την άλωση της Βέροιας μόνον όταν πετάχτηκαν ζωντανά από το τηγάνι τα ψάρια που τηγάνιζε. Πρόκειται προφανώς για λόγια συμπλήρωση, αφού ο Βεροιώτης που την αφηγείται λέγει ότι την «είχε ακούσει από τους δασκάλους του στο Δημοτικό Σχολείο, πριν 40-50 χρόνια»: βλ. Θ. Ι. Γαβριηλίδης, *Βασίλισσα Βεργίνα*, Βέροια 1997, 8.

¹³ Χριστοδούλου, *Ιστορία της Βεροίας*, 42.

¹⁴ Γ. Χ. Χιονίδης, *Ο Μητροπολίτης της Βέροιας Αρσένιος, πρώτος διολοφονηθείς κηρύχης, από τους Τούρκους (Ομιλία)*, Βέροια 1998, 11.

¹⁵ Χιονίδης, *Ιστορία της Βεροίας*, 72 σημ. 1.

¹⁶ Η μαθήτρια αναφέρει τη συνοικία στην αφήγησή της ως «Γιολά Γιαλτί».

¹⁷ Βλ. ενδεικτικά Χιονίδης, *Ιστορία της Βεροίας*, 70 και Χριστοδούλου, *Ιστορία της Βεροίας*, 41. Πρβλ. με τη σχετικά διαφοροποιημένη εκδοχή του Καψάλη (1917) παραπάνω (σημ. 4).

θέλαμε να αποδώσουμε κυριολεκτικά τη φράση στα ελληνικά, θα ήταν σωστότερο να πούμε «ήρθε στο δρόμο».¹⁸ Υπάρχει όμως και ως ιδιωματική φράση που σημαίνει «συνέρχομαι, βάζω μυαλό, ευθυγραμμίζομαι».¹⁹

Όπως επισημαίνει ο ιστορικός της Βέροιας Γιώργος Χιονίδης, παράδοση σχετική με οθωμανική άλωση μετά από προδοσία απαντά και στη γειτονική Έδεσσα. Εκεί, ένας ντόπιος, ο Κελ Πέτρος, οδήγησε με προδοσία τους Τούρκους μέσα στην πόλη από ένα μέρος κοντά στους καταρράκτες, ζητώντας σε αντάλλαγμα να γίνει αξιωματικός του οθωμανικού στρατού. Μετά την κατάκτηση, ο Πέτρος ασπάσθηκε το ισλάμ προκειμένου να μπορέσει να πραγματοποιήσει τη φιλοδοξία του, ενώ η κόρη του, που αρνήθηκε να τον ακολουθήσει στο δρόμο της εξωμοσίας, βασανίσθηκε και πέθανε ως νεομάρτυρας.²⁰ Στη Βέροια, από την άλλη, δεν αναφέρεται με σαφήνεια εξισλαμισμός του Χατζηκατβία, παρότι κάτι τέτοιο θα μπορούσε να είχε χρησιμοποιηθεί για να αμαυρώσει ακόμη περισσότερο τη μνήμη του προδότη, που πάντως στη *φουρσεσιά του ήταν σαν Τούρκους* και αρχικά θάφτηκε στο μουσουλμανικό νεκροταφείο. Τελικά, όμως, το σώμα του επιστράφηκε στους χριστιανούς για να τον θάψουν, αφού *είνι δικός σας*.²¹

Η πτώση της Θεσσαλονίκης είναι άλλο ένα παράδειγμα, όπου η προφορική παράδοση συνδέει την κατάκτηση με προδοσία. Πιο συγκεκριμένα, καταλογίζεται στους μοναχούς της μονής Βλατάδων ότι έπαιξαν κρίσιμο ρόλο στην κατάληψη της πόλης, αφού προσέγγισαν τον Οθωμανό σουλτάνο Μουράτ Β' και τον συμβούλευσαν να κόψει τους νεροσωλήνες του Χορτιάτη, με συνέπεια η Θεσσαλονίκη να υποφέρει από την έλλειψη νερού και να συνθηκολογήσει.²²

¹⁸ Μόνος ο Γαβριηλίδης σημειώνει ότι η φράση σημαίνει «“ο δρόμος από όπου ήρθαν” ή “ήρθε για το δρόμο”» χωρίς όμως να τον απασχολεί το ότι οι δύο εκδοχές που παραθέτει διαφέρουν αισθητά μεταξύ τους από νοηματική άποψη: βλ. Θ. Ι. Γαβριηλίδης, *Η Βέροια στους αιώνες. Βεργιώτικα σημειώματα*, Βέροια 1999, 40.

¹⁹ Είναι η ερμηνεία που δίνεται στο *Τουρκοελληνικό Λεξικό* των Faruk Tuncay – Λεωνίδα Καρατζά, Αθήνα 2000. Η φράση απαντά όμως και σε άλλα λεξικά, όπως τα λεξικά του οίκου Redhouse και το *Λεξικόν Τουρκο-Ελληνικόν* του Ι. Χλωρού, Κωνσταντινούπολη 1899-1900 («έρχομαι εις την οδόν, κ. εις τα νερά, ήτοι προσχωρώ, συμμορφούμαι, ενδίδω»).

²⁰ Κ. Γ. Σταλίδης, *Η Έδεσσα στα χρόνια της Τουρκοκρατίας 14ος αι.-1922*, τ. Α', Έδεσσα 1988, 110-111. Είναι ενδιαφέρουσα μια παραλλαγή που παραθέτει –και απορρίπτει– ο ίδιος συγγραφέας. Σύμφωνα με αυτή, «ο Κελ Πέτρος δεν ήταν γνήσιος Έδεσσαίος, αλλά σλαβικής καταγωγής, που οι Έδεσσαίοι τον περιφρονούσαν» (ό.π., 112). Αυτή η επισήμανση έγινε προφορικά το 1911, οπότε είναι πιθανόν να απηχεί τα πάθη της ελληνοβουλγαρικής σύγκρουσης που μαινόταν ήδη επί μισόν αιώνα.

²¹ Βλ. παραπάνω την αφήγηση της μαθήτριας.

²² Απ. Ε. Βακαλόπουλος, *Ιστορία της Μακεδονίας 1354-1833*, Θεσσαλονίκη 1969, 92. Ο Βα-

Αν διευρύνουμε το πεδίο της έρευνας και εξετάσουμε το σύνολο των πληροφορικών και γραπτών παραδόσεων γύρω από την άλωση της Βέροιας, θα βρούμε ακόμη περισσότερα κοινά στοιχεία με τις παραδόσεις που σχετίζονται με την πτώση άλλων πόλεων. Το μοτίβο της πριγκίπισσας που αυτοκτονεί, όπως η Βεργίνα, όταν οι μουσουλμάνοι κατακτητές μπαίνουν στην πόλη, είναι πολύ συνηθισμένο.²³ Η άλωση της Βέροιας τις μέρες του Πάσχα –πληροφορία που καταγράφει ο οθωμανός περιηγητής του 17ου αιώνα Εβλιγιά Τσελεμπί– συμπίπτει με την άλωση και άλλων πόλεων την ίδια περίοδο, σύμφωνα με τις παραδόσεις τους.²⁴ Τέλος, στην Έδεσσα, ψυχή της αντίστασης εναντίον των Οθωμανών ήταν, κατά την παράδοση, ο ιερομόναχος Σεραφείμ, εφημέριος του μητροπολιτικού ναού. Μετά την κατάληψη της πόλης, οι Οθωμανοί τον βασάνισαν και τον γκρέμισαν από τον μεγάλο καταρράκτη της Έδεσσας, αφού αρνήθηκε να εξισλαμισθεί.²⁵ Στη Βέροια, οι Οθωμανοί θανάτωσαν τον ανώνυμο μητροπολίτη, ενώ λειτουργούσε στη μητρόπολη της πόλης (ή, κατά άλλη εκδοχή, τον απαγχόνισαν σε πλάτανο απέναντι από τον ναό).²⁶ Αυτού του είδους οι αναλογίες και ομοιότητες με τις παραδόσεις άλλων πόλεων δείχνουν ότι οι παραδόσεις σχετικά με την άλωση της Βέροιας, ακόμη κι αν παρουσιάζουν επιμέρους ιδιαιτερότητες, σε καμιά περίπτωση δεν είναι μοναδικές και ότι δεν μπορεί να θεωρείται αβασάνιστα ότι αντικατοπτρίζουν με πλήρη ακρίβεια συγκεκριμένα γεγονότα της τοπικής ιστορίας.

καλόπουλος απορρίπτει τη συγκεκριμένη παράδοση σημειώνοντας πως στερείται τεκμηρίωσης.

²³ Βλ. Γ. Κ. Σπυριδάκης, «Το δημόδες άσμα "του Κάστρου της Ωριάς"». Σχέσις αυτού προς την άλωση του Αμορίου το 838 υπό των Αράβων», *Επετηρίς του Λαογραφικού Αρχείου της Ακαδημίας Αθηνών* 13-14 (1960-61), 3-34, και Ν. Γ. Πολίτης, *Εκλογαί από τα τραγούδια του ελληνικού λαού. Έκδοσις Τρίτη*, Αθήνα 1932, 87-89 αρ. 73.

²⁴ Β. Δημητριάδης, *Η Κεντρική και Δυτική Μακεδονία κατά τον Εβλιγιά Τσελεμπί*, Θεσσαλονίκη 1973, 258-259. Για την Καστοριά βλ. Π. Τσαμίσης, *Η Καστοριά και τα μνημεία της*, Αθήνα 1949, 27· για τα Σέρβια βλ. Ν. Γ. Πολίτης, *Μελέται περί του βίου και της γλώσσης του ελληνικού λαού. Παραδόσεις. Μέρος Α'*, Αθήνα 1904, 11 αρ. 17. Πρέπει να σημειώσουμε ότι ο Θανάσης Παπαζώτος ανακάλυψε χάραγμα που, κατά την ανάγνωσή του, τοποθετεί όντως την τελική άλωση της Βέροιας την τρίτη μέρα του Πάσχα του 1433: βλ. Παπαζώτος, *Η Βέροια και οι ναοί της*, 110 αρ. 30 [πρώτη δημοσίευση: Θ. Παπαζώτος, «Εν έτει 1433 επήραν την Βέροιαν», *Ιστοριογεωγραφικά* 2 (1987-88), 151-154]. Πρόκειται άραγε για μια περίπτωση παράδοσης που επιβεβαιώνεται από την ιστορική έρευνα; Βλ. επίσης σημείωμά του Γιάννη Καρατσιώλη που δημοσιεύθηκε στην εφημερίδα *Βέροια*, στις 13 Αυγούστου 1998, με τίτλο «Για την άλωση της Βέροιας το 1433». Σύμφωνα με αυτό, η 9η Απριλίου 1433 ήταν Μεγάλη Πέμπτη και όχι Τρίτη του Πάσχα.

²⁵ Βακαλόπουλος, *Ιστορία της Μακεδονίας*, 42-43.

²⁶ Χιονίδης, *Ο Μητροπολίτης της Βέροιας*, 8-9.

Από την άλλη, αυτό που είναι, ίσως, ξεχωριστό στην περίπτωση του Χατζηκατβία είναι η τροπή που πήρε το θέμα κατά τον 20ό αιώνα. Το 1942 δημοσιεύθηκαν με επιμέλεια του Ιωάννη Βασδραβέλλη επιλεγμένες καταχωρίσεις των οθωμανικών ιεροδικαστικών κωδικών της Βέροιας. Τρίτη μεταξύ αυτών είναι μια καταχώριση που αφορά τη δικαστική διαμάχη των κατοίκων της συνοικίας του Αγίου Νικολάου (που εκπροσωπούνται από την προυχοντική ηγεσία) με τον Μιχαήλ Χαριτόπουλο, εκπρόσωπο των δεκαέξι μελών της οικογένειας Χαριτόπουλου, κάτοικο της ίδιας συνοικίας. Αντικείμενο της διένεξης ήταν η άρνηση των Χαριτόπουλων να καταβάλουν «τους καθιερωμένους σουλτανικούς φόρους». Το δικαστήριο τελικά δικαιώνει τους τελευταίους και απαγορεύει στους προεστούς να τους παρενοχλούν απαιτώντας την καταβολή των φόρων, καθώς ο Μιχαήλ Χαριτόπουλος προσκομίζει φιρμάνι, το οποίο απαλλάσσει την οικογένειά του από τους εν λόγω φόρους ένεκα των «μεγάλων» υπηρεσιών που πρόσφερε ο πρόγονός του, Ιωάννης Χαριτόπουλος, στα οθωμανικά στρατεύματα κατά την κατάκτηση της Βέροιας το 1448/1449 (852 Εγίρας).²⁷ Η ιεροδικαστική πράξη φέρει ημερομηνία 18 Ζιλχιτζέ 1007, η οποία αντιστοιχεί στις 12 Ιουλίου 1599. Όταν, το 1954, ο Βασδραβέλλης δημοσίευσε μια αντιπροσωπευτικότερη συλλογή υλικού, προερχόμενου από τους ιεροδικαστικούς κώδικες, περιέλαβε ξανά την ίδια καταχώριση με επουσιώδεις φραστικές αλλαγές στην ελληνική απόδοσή της.²⁸

Στον τόμο του 1954 δημοσιεύθηκαν, εξάλλου, τέσσερις ακόμη καταχωρίσεις, στις οποίες εμφανίζεται το όνομα Χαριτόπουλος.²⁹ Οι τρεις από αυτές αφορούν και πάλι το φορολογικό καθεστώς της οικογένειας και είναι των ετών 1648, 1671 και 1681. Η πρώτη, ένα φιρμάνι, διευκρινίζει ότι τα δεκαέξι μέλη (προφανώς εννοούνται επικεφαλής χανέδων [εστιών]) της οικογένειας πλήρωναν ένα κατ' αποκοπήν ποσό στο κράτος έναντι των φορολογικών

²⁷ *Ιστορικών Αρχείων Βεροίας. Εκλογαί*, εκδ. Ιωάν. Κ. Βασδραβέλλη, Θεσσαλονίκη 1942, 7-8 αρ. 3. Η χρονολόγηση της οριστικής κατάληψης στο 1448/49 γενικά απορρίπτεται ως ακαιολόγητα όψιμη. Τη δέχεται όμως ο Απόστολος Βακαλόπουλος, *Ιστορία της Μακεδονίας*, 110-111, και του ίδιου, «A Revolt in Western Macedonia: 1444-1449», *Balkan Studies* 9 (1968), 375-380.

²⁸ *Ιστορικά Αρχεία Μακεδονίας. Β'. Αρχείον Βεροίας-Ναούσης 1598-1886*, εκδ. Ιωάν. Κ. Βασδραβέλλη, Θεσσαλονίκη 1954, 1-2 αρ. 2. Στα «Προλεγόμενα» (ό.π., σ. ε', σημ. 2), ο Βασδραβέλλης αναφέρει ότι οι μεταφράσεις της έκδοσης του 1942 είχαν γίνει από τον μεταφραστή του πρωτοδικείου Βέροιας το 1919-20 και ότι η δική του μεταφραστική ομάδα είχε προβεί σε εκ νέου μετάφραση των σχετικών καταχωρίσεων για τη νέα έκδοση, προκειμένου να εξακριβωθεί η πιστότητα των καλύτερων μεταφράσεων.

²⁹ ό.π., 33-34 αρ. 42, 57-58 αρ. 71, 77-78 αρ. 97, 170-171 αρ. 190. Η τελευταία είχε πρωτοδημοσιευθεί στο *Ιστορικών Αρχείων Βεροίας. Εκλογαί*, 52-53 αρ. 44.

υποχρεώσεών τους. Οι άλλες δύο αφορούν νέες δίκες με αντικείμενο τις φοροπαλλαγές.

Αυτές οι καταχωρίσεις, και κυρίως η πρώτη του 1599, οδήγησαν στην ταύτιση του Χατζηκατβία με τον Χαριτόπουλο. Με αυτό τον τρόπο ο θρύλος ενδόθηκε ιστορικό μανδύα. Τα έγγραφα «επιβεβαίωσαν» πέρα από κάθε αμφιβολία την ύπαρξη προδότη και «αποκάλυψαν» τόσο το πραγματικό όνομά του, όσο και το έπαθλο της προδοσίας του. Οι πρώτες γνωστές σε εμένα –λακωνικές και στις δύο περιπτώσεις– ταυτίσεις του Χατζηκατβία με τον Χαριτόπουλο γίνονται αφενός μεν σε μια υποσημείωση της *Ιστορίας της Μακεδονίας* του Απόστολου Βακαλόπουλου και αφετέρου στον *Τουριστικό Οδηγό Ημαθίας* του Απόστολου Τζαφερόπουλου και τα δύο έργα κυκλοφόρησαν το 1969.³⁰ Το επόμενο έτος κυκλοφορεί ο δεύτερος τόμος της αξιολογής *Ιστορίας της Βεροίας* του Γιώργου Χιονίδη, στην οποία αφιερώνεται περισσότερος χώρος στην ταύτιση των δύο προσώπων.³¹ Σήμερα θεωρείται πια δεδομένο ότι ο Χατζηκατβίας της παράδοσης και ο Χαριτόπουλος των οθωμανικών εγγράφων είναι ένα και το αυτό πρόσωπο.

Υπάρχουν, ωστόσο, τουλάχιστον τρία προβλήματα σε σχέση με την καταχώριση του 1599, η οποία αποτελεί τη βάση για την ταύτιση του Χαριτόπουλου με τον Χατζηκατβία. Τα δύο από αυτά δεν αλλάζουν δραστικά τα δεδομένα ως προς την οπτική γωνία που υιοθετείται εδώ, δηλαδή την εξέταση της ιστοριογραφικής εξέλιξης του ζητήματος του Χατζηκατβία: πρέπει όμως να αναφερθούν, γιατί έχουν σημασία σε ό,τι αφορά τόσο την αξιοπιστία του πρωτογενούς υλικού, όσο και την ουσία της υπόθεσης του «προδότη» της Βεροίας. Το πρώτο είναι ότι, σύμφωνα με όλους τους υπάρχοντες καταλόγους του αρχείου του ιεροδικείου της Βεροίας από το 1921 και εξής, η παλιότερη

³⁰ Βακαλόπουλος, *Ιστορία της Μακεδονίας*, 110 σημ. 1· Τζαφερόπουλος, *Τουριστικός οδηγός Ημαθίας*, 27. Στο έργο του Χριστοδούλου, *Ιστορία της Βεροίας*, 41-42, 46-47, αναφέρονται τα περί Χατζηκατβία και δίνεται και περίληψη της καταχώρισης του 1599 σχετικά με τους Χαριτόπουλους χωρίς ο συγγραφέας να συνδέει τα δύο ονόματα μεταξύ τους. Η Καίτη Σταθοπούλου-Ασδραχά, «Οι τουρκικές καταλήψεις της Βεροίας (14ος, 15ος αι.) και τα προνόμια μιας χριστιανικής οικογένειας», *Επιθεώρηση Τέχνης* 21/122-123 (1965), 152-157 εξετάζει την περίπτωση των Χαριτόπουλων χωρίς καμία αναφορά στον Χατζηκατβία.

³¹ Χιονίδης, *Ιστορία της Βεροίας*, 72. Ο Χιονίδης επανέρχεται στην ταύτιση και σε μεταγενέστερες δημοσιεύσεις του: βλ., για παράδειγμα, Χιονίδης, *Ο Μητροπολίτης της Βεροίας Αρσένιος*, 11-12. Σε αυτή την ομιλία του ο Χιονίδης φαίνεται να διεκδικεί την πατρότητα της ταύτισης Χατζηκατβία-Χαριτόπουλου. Ενδεχομένως αυτό να έγινε σε κάποια ελάσσονα δημοσίευσή του, πριν από το 1970. Βλ. επίσης του ίδιου, *Η αρχαία και η βυζαντινή Βεροία (μυθήματα για την ιστορία της)*, Βεροία 1993, 72.

εγγραφή που περιέχεται σε αυτό είναι του 1602 (1011 Εγίρας).³² Καθώς ο Βασδραβέλλης δεν παραπέμπει στον κώδικα και στη σελίδα στην οποία βρίσκεται η συγκεκριμένη καταχώριση, ο εντοπισμός του αν όντως υπάρχει μια καταχώριση που χρονολογείται τρία χρόνια πριν από την κατά τους καταλόγους παλιότερη εγγραφή σε ιεροδικαστικό κώδικα της Βεροίας, παραμένει μια εκκρεμότητα.³³ Το δεύτερο πρόβλημα είναι ότι στην καταχώριση του 1671, δηλαδή 72 χρόνια μετά την πρώτη, τα ονόματα των διαδίκων είναι κατά πλειονότητα τα ίδια. Από τη μια βρίσκεται ο Μιχάλης Χαριτόπουλος και από την άλλη οι εκπρόσωποι της συνοικίας του Αγίου Νικολάου: οι τέσσερις από τους επτά εκπροσώπους του 1671 έχουν ακριβώς τα ίδια ονόματα με εκείνους του 1599, δύο διαφέρουν μόνον ως προς το επώνυμο, αλλά με τρόπο που αφήνει υποψίες ότι η διαφορά μπορεί να οφείλεται απλώς και μόνον σε διαφορετική ανάγνωση της ίδιας λέξης γραμμένης με την αραβική γραφή (Γκόγκος-Κόγιος, Μπόσκος-Νούμκος), και ένα μόνον είναι καινούριο.

Διάδικοι

1599	1671
1) Κωνσταντίνος Γκόγκος	1) Κώστας Κόγιος
2) Τιμόθεος Θωμά	2) Τιμόθεος Θωμά
3) Μανώλης Μπόσκος	3) Μανώλης Νούμκος
4) Παπακωνσταντίνος	4) Παπά Κώστας
5) Σίμος Μιχάλη	5) Σίμος Μιχάλη
6) Δήμος Σαπουντζής	6) Δήμος Σαπουντζής
	7) Κώστας Πάικος
Μιχαήλ Χαριτόπουλος	Χαριτόπουλος Κυρ Μιχάλης

Πηγή: *Ιστορικά Αρχεία Μακεδονίας*. Β'. *Αρχείον Βεροίας-Ναούσης 1598-1886*, εκδ. Ιωάν. Κ. Βασδραβέλλης, Θεσσαλονίκη 1954, 1-2 αρ. 2 και 57-58 αρ. 71.

³² Αντ. Σιγάλας, *Από την πνευματική ζωή των ελληνικών κοινοτήτων της Μακεδονίας*. Α'. *Αρχαία και βιβλιοθήκη Δυτικής Μακεδονίας*, Θεσσαλονίκη 1939, 155· Κ. Αθ. Διαμάντης, *Τα περιχόμια των Γενικών Αρχείων του Κράτους*, τ. Β', Αθήνα 1973, 386. Βλ. επίσης τον δακτυλογραφημένο κατάλογο του Χαράλαμπου Αραπίδη με τίτλο «Κατάστασις εμφανίσιμα τους εν τω κηρωτίω φυλατταμένους τόμους του Τουρκικού Ιστορικού Αρχείου (Ιεροδικείου) Βεροίας». Ο κατάλογος φυλάσσεται στα Γ.Α.Κ.-Αρχαία Νομού Ημαθίας (Βεροία). Για τους ιεροδικαστικούς κώδικες της Βεροίας, βλ. Αντ. Αναστασόπουλος, «Οι οθωμανικοί ιεροδικαστικοί κώδικες (σιτζιλ) της Βεροίας: προβλήματα ταξινόμησης», *Ίμερος* 1 (2001), 149-169.

³³ Οι χρονολογούμενες πριν από το 1602 καταχωρίσεις είναι συνολικά τέσσερις. Υπάρχουν και στις δύο εκδόσεις των μεταφράσεων του οθωμανικού αρχείου της Βεροίας (1942 και 1954).

Άρα, είτε οι ίδιοι άνθρωποι ξαναβρέθηκαν ενώπιον του δικαστηρίου μετά από 72 χρόνια, πράγμα που είναι αδύνατο, είτε υπάρχει κάποια άλλη εξήγηση, εφόσον βεβαίως δεχόμαστε τη γνησιότητα και των δύο καταχωρίσεων: Θα μπορούσε, για παράδειγμα, να πρόκειται για εκπληκτική σύμπτωση, ή μια από τις δύο δίκες να είναι πλαστή και τα χρησιμοποιούμενα ονόματα εικονικά (χωρίς όμως να είναι σαφές για ποιον λόγο μπορεί να χρειάστηκε να εφευρεθούν εικονικά ονόματα κοτζαμπάσηδων). Πάντως, οι δύο υποθέσεις διαφέρουν μεταξύ τους: στη δίκη του 1671 δεν αναφέρονται τα υπόλοιπα μέλη της οικογένειας, καθώς το ζήτημα δεν είναι αδιακρίτως τα φορολογικά προνόμια των Χαριτόπουλων, αλλά η ασυδοσία του ιδιόκτητου σπιτιού τού εναγόμενου, ενώ ο Χαριτόπουλος δεν προσκομίζει φιρμάνι, αλλά δηλώνει αδυναμία να αποδείξει τον ισχυρισμό του περί φορολογικής απαλλαγής της κατοικίας του από την άλλη, όταν η αντίπαλη πλευρά καλείται από το δικαστήριο να τεκμηριώσει με όρκο τον ισχυρισμό της, αρνείται να το πράξει και, κατά συνέπεια, και αυτή η δίκη έχει θετική κατάληξη για τον Χαριτόπουλο.³⁴ Αντιπαβολή με την πρωτότυπη καταχώριση (αφού στη δημοσιευμένη μετάφραση παραλείπονται τα ονόματά τους) δείχνει πως διαφέρουν, πλην ίσως δύο, και τα ονόματα των *σουλχαντ ουλ-χαλ*, δηλ. των μαρτύρων που βεβαιώνουν τη νομιμότητα της διαδικασίας, οι οποίοι παρίσταντο στις δύο δίκες.³⁵

Ένα τρίτο, σημαντικότερο, πρόβλημα από την άποψη της ιστοριογραφικής τύχης του Χατζηκατβία είναι ότι, αν ανατρέξουμε στους ιεροδικαστικούς κώδικες και εξετάσουμε τις πρωτότυπες εγγραφές, διαπιστώνουμε ότι το όνομα που στις δημοσιευμένες καταχωρίσεις εμφανίζεται ως Χαριτόπουλος, είναι στην πραγματικότητα Κριτόπουλος, δηλαδή το όνομα μιας γνωστής οικογένειας της Βέροιας. Εδώ οφείλουμε να αποτίσουμε φόρο τιμής στον βυζαντινολόγο Θανάση Παπαζώτο, που, από όσο ξέρω, ήταν ο πρώτος που διατύπωσε αμφιβολίες για την ορθότητα της ανάγνωσης *Χαριτόπουλος*. Σε ένα κείμενό του με θέμα το έτος της τελικής άλωσης της Βέροιας, ο Παπαζώτος σημείωνε: «επικαλούμαι την υποψία μου ότι πίσω από την ανάγνωση Χαριτόπουλοι της

³⁴ Μήπως βρισκόμαστε ενώπιον μιας περίπτωσης «σκηνοθετημένης» δίκης, που δεν αφορά τόσο μια πραγματική διένεξη, αλλά είναι κυρίως μια μεθόδευση, με την οποία οι δύο πλευρές αποσκοπούν να τεκμηριώσουν έναντι τρίτων αφενός ότι η φοροαπαλλαγή παραμένει ισχυρή και αφετέρου ότι οι κοτζαμπάσηδες ορθώς δεν εισπράττουν φόρους από τους Χαριτόπουλους;

³⁵ Ιεροδικαστικός Κώδικας Βέροιας [ΚΒ] αρ. 27, σ. 134, 3η καταχώριση. Πρέπει να σημειώσουμε εδώ ότι το όνομα του «Χαριτόπουλου Κυρ Μιχάλη» της δημοσιευμένης μετάφρασης απαντά στο πρωτότυπο ως *میحال ولد كرىطوبولو* (Κριτόπουλο βελέντ-ι [= γιος του] Κυρ Μιχάλ). Το ίδιο συμβαίνει και με τα ονόματα κάποιων αντιδίκων του για παράδειγμα, ο «Κώστας Κόγιος» είναι «Κώστα βελέντ-ι Κόγιος».

δημοσίευσης κρύβεται το όνομα Κριτόπουλοι (Χαρι- αντί Κρι- από έλλειψη συμπνευματισμού στην τουρκική γλώσσα) [...].³⁶ Μπορούμε να επιβεβαιώσουμε πια την ορθότητα της υποψίας του Παπαζώτου, μόνον που το λάθος δεν οφείλεται σε κάποια αδυναμία της τουρκικής γλώσσας ή της αραβικής γραφής, αφού στην πρωτότυπη καταχώριση το αρχικό -κ- είναι πολύ καθαρά γραμμένο, ενώ δεν υπάρχει -α-. Εξίσου καθαρά διαβάζεται το όνομα ως *Κριτόπουλος* και σε διάφορες άλλες καταχωρίσεις του 17ου και 18ου αιώνα.³⁷ Εκείνο που παρουσιάζει ενδιαφέρον είναι ότι, για κάποιο λόγο, στην καταχώριση του 1671 το όνομα του «προδότη» Κριτόπουλου ορθογραφείται διαφορετικά από το όνομα του απογόνου του που προσέρχεται στο δικαστήριο ως εναγόμενος (το όνομα του νεότερου Κριτόπουλου έχει τη μορφή: *قريطوبولو* και *قيرطوبولو*, ενώ του παλιότερου έχει τη μορφή *Κ(ι)ουρτόπουλ[ος]* [*قور توبول* και *قيور توبول*]).³⁸ Το οικογενειακό όνομα αποδίδεται με την ίδια μορφή (Κουρτόπουλ[ος]: [*قور توبول*]) και σε απογραφικό φορολογικό κατάστιχο των πρώτων δεκαετιών του 16ου αιώνα, που καταγράφει το ιδιαίτερο φορολογικό καθεστώς των απογόνων του Κριτόπουλου (*Κουρτοπούλ ογουλλαρί*).³⁹

Ομολογουμένως, οι μεταφράσεις που δημοσίευσε ο Βασδραβέλλης περιέχουν και άλλες περιπτώσεις λανθασμένης ανάγνωσης ονομάτων.⁴⁰ Οι μελετητές που διαβάζουν οθωμανικά έγγραφα γνωρίζουν, άλλωστε, ότι η παρανόγνωση προσωπικών ονομάτων και τοπωνυμίων είναι πιθανή, ιδίως όταν ο σύγχρονος ερευνητής δεν γνωρίζει εκ των προτέρων τη σωστή μορφή τους, και

³⁶ Γ. Χ. Χιονίδης – Θ. Παπαζώτος, «Για την άλωση της Βέροιας», *Ιστοριογεωγραφικά* 3 (1989-90), 300.

³⁷ Βλ., για παράδειγμα, ΙΚΒ 81/374, όπου το όνομα αποδίδεται ως *قريطوبولي* (Κιρτόπουλι ή Κριτόπουλι). Η συγκεκριμένη καταχώριση είναι του 1759. Το όνομα αποδίδεται, εξάλλου, ως *قيرطوبولو* (Κιρτόπουλο) και στην καταχώριση ΙΚΒ 81/868/1, που είναι το πρωτότυπο της πέμπτης καταχώρισης που δημοσιεύει ο Βασδραβέλλης και αναφέρει Χαριτόπουλο (*Ιστορικά Αρχεία Μακεδονίας*, Β', 170-171 αρ. 190). Η μετάφραση παρουσιάζει κάποιες αποκλίσεις και απλοποιήσεις ως προς το πρωτότυπο. Η πιο ενδιαφέρουσα στο πλαίσιο αυτής της εργασίας είναι ότι το όνομα «Κιουτσούκ Κιρτόπουλο» του πρωτοτύπου έχει αποδοθεί ως «Μάρκος Χαριτόπουλος». Η μετάφραση είχε δημοσιευτεί για πρώτη φορά στο *Ιστορικών Αρχείων Βεροίας*, *Εκλογαί*, 52-53 αρ. 44.

³⁸ Στην καταχώριση του 1681 το όνομα του παλιότερου Κριτόπουλου γράφεται *قور توقول* (Πουρτοκούλ) (ΙΚΒ 30/95/2).

³⁹ Εθνική Βιβλιοθήκη Σόφιας, Mufassal Tahrir Defteri 385, 57a. Ευχαριστώ τον κ. Βασίλη Δημητριάδη που έθεσε υπόψη μου τη συγκεκριμένη πληροφορία και είχε την καλοσύνη να μου στείλει φωτοαντίγραφο και μετάφραση του συγκεκριμένου τμήματος του καταστίχου.

⁴⁰ Για παράδειγμα, το όνομα Μπεκέλλας έχει διαβαστεί «Μπεκλής» και «Μπατάλας» [*Ιστορικά Αρχεία Μακεδονίας*, Α', *Αρχείον Θεσσαλονίκης 1695-1912*, εκδ. Ιωάν. Κ. Βασδραβέλλης, Θεσσαλονίκη 1952, 352 αρ. 250 και *Ιστορικά Αρχεία Μακεδονίας*, Β', 193 αρ. 210].

σε ένα βαθμό δικαιολογείται λόγω αφενός μεν των ιδιαιτεροτήτων της αραβικής γραφής, και αφετέρου της μη εξοικείωσης των μουσουλμάνων γραφέων με ονόματα που τους ήταν ξένα (ή της αδιαφορίας τους να τα καταγράφουν σωστά). Στην περίπτωση όμως του Κριτόπουλου/Χαριτόπουλου προξενεί έκπληξη η απόσταση που πρέπει να διανυθεί προκειμένου να διαβαστεί το Κρι-, το Κιρ- ή το Κ(ι)ουρ- ως Χαρι-.⁴¹

Είναι πιθανόν η λανθασμένη ανάγνωση του ονόματος Κριτόπουλος να οφείλεται σε μια αθώα, δικαιολογημένη ή αδικαιολόγητη, αβλεψία. Από την άλλη, όμως, είναι δυνατόν να υποπτευθούμε πως υποκρύπτει κάποια σκοπιμότητα. Είναι ενδιαφέρον ότι, ενώ η παράδοση του Χατζηκατβία επέζησε ως τον 20ό αιώνα (εκτός κι αν κάποιος ισχυρισθεί πως είναι ύστερο δημιούργημα, στον βαθμό που δεν τεκμηριώνεται η ύπαρξή της πριν από τις αρχές του προηγούμενου αιώνα), δεν γίνεται καμία αναφορά σε πρόσωπα της οικογένειας του προδότη, σε αντίθεση, για παράδειγμα, με την περίπτωση της Έδεσσας. Ο Χατζηκατβίας είναι ένα πρόσωπο χωρίς άλλο προσδιορισμό πέρα από το όνομα και το επάγγελμά του. Αν η παράδοση έχει όντως ιστορική βάση, πρόκειται, ίσως, για μια περίπτωση εκούσιας μερικής αμνησίας ή αυτολογοκρισίας, προκειμένου να μην αμαυρωθεί το όνομα μιας οικογένειας από τις ενέργειες ενός μέλους της. Αν όντως το Χατζηκατβίας είναι παρατσούκλι, όπως υποστηρίζει ο Γιώργος Χιονίδης,⁴² η ταύτιση του με κάποιο πραγματικό οικογενειακό όνομα γίνεται ακόμη δυσκολότερη. Το γεγονός ότι ο προδότης εμφανίζεται ως απλός ξυλοκόπος και όχι ως μέλος της τοπικής ελίτ συμβάλλει, επίσης, στην ανωνυμία του. Η παρανάγνωση που παρατηρείται στις μεταφράσεις που δημοσίευσε ο Βασδραβέλλης δεν έθιξε αυτή την κατάσταση. Έδωσε όνομα και ιστορική υπόσταση στον προδότη, χωρίς να θίξει την υπόληψη κάποιας γνωστής οικογένειας της Βέροιας –γνωστής τουλάχιστον από την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας–, καθώς το όνομα Χαριτόπουλος είναι, σύμφωνα με τις πληροφορίες που μπόρεσα να συγκεντρώσω, άγνωστο στη Βέροια, τουλάχιστον στη Βέροια του δεύτερου μισού του 20ού αιώνα.⁴³

⁴¹ Η Ελένη Γκαρά, για παράδειγμα, διαβάζει, όπως είναι αναμενόμενο, σωστά το όνομα ως «Kurtopol/Kirtopol/Kirtopoulos» (βλ. Eleni Gara, *Kara Ferye 1500-1650. Menschen, Lokalgesellschaft und Verwaltung in einer osmanischen Provinz*, ανέκδ. διδ. διατριβή, Βιέννη 2000, 68, 178-180). Οι παρατηρήσεις της Γκαρά για τους Κριτόπουλους είναι χρήσιμες και ενδιαφέρουσες.

⁴² Βλ. παραπάνω, σ. 214. Σημειώνουμε, πάντως, ότι στους μητροπολιτικούς κώδικες της Βέροιας του πρώτου μισού του 19ου αιώνα απαντά το όνομα Αντώνιος Δεκατβίας.

⁴³ Το όνομα Χαριτόπουλος δεν υπάρχει στους τηλεφωνικούς καταλόγους της Βέροιας. Απαντά στην κοντινή Αλεξάνδρεια, αλλά η καταγωγή της συγκεκριμένης οικογένειας δεν είναι από τη Βέροια.

Εκείνο που είναι παράδοξο είναι ότι, στο έργο του για τη βυζαντινή Βέροια, ο Χιονίδης συμπληρώνει δίπλα στο όνομα του Ιωάννη Χαριτόπουλου, τον οποίο ταυτίζει με τον Χατζηκατβία, τη φράση «της γνωστής βυζαντινής οικογενείας».⁴⁴ Ωστόσο, στη «*Συμβολή εις την προσωπογραφίαν της Βεροίας*», που περιέχεται στο ίδιο έργο, δεν υπάρχει λήμμα που αναφέρεται σε Χαριτόπουλους, ενώ αντιθέτως υπάρχει για τους Κριτόπουλους.⁴⁵ Να υποθέσει κανείς ότι υπήρξε ενδεχόμενος φόβος να αμαυρωθεί το όνομα μιας επιφανούς ιστορικής οικογένειας, η οποία ανέδειξε μεταξύ άλλων και τον πατριάρχη Αλεξάνδρειας (1636-39) Μητροφάνη Κριτόπουλο;⁴⁶

Με δεδομένο ότι η Καίτη Σταθοπούλου-Ασδραχά είχε προβεί το 1965 στην εκτίμηση ότι οι Χαριτόπουλοι ήταν προφανώς μια «φεουδαρχική» οικογένεια που συνεργάστηκε με τους Οθωμανούς προκειμένου να διατηρήσει την ισχύ της υπό το επερχόμενο νέο καθεστώς, ο Χιονίδης εντόπισε φευγαλέα σε μια υποσημείωση του έργου του το πρόβλημα ότι ο Χατζηκατβίας ήταν ξυλοκόπος, ενώ ο Χαριτόπουλος μέλος ευγενούς τοπικής οικογένειας, αλλά το αντιπαρήλαθε χωρίς να δώσει κάποια ερμηνεία.⁴⁷ Ενδεχομένως η αναλυτικότερη συζήτηση του προβλήματος να περιέκλειε τον κίνδυνο να κλονισθεί η ευκολία της ταύτισης.

Ο θρύλος σχετικά με τον «προδότη» της Βέροιας και ο ιστοριογραφικός χειρισμός του θέματος κατά τον 20ό αιώνα θέτουν μια σειρά από ερωτήματα που παραμένουν εν πολλοίς ανοιχτά. Αυτά τα ερωτήματα επικεντρώνονται, ως επί το πλείστον, γύρω από το αν ο Χατζηκατβίας ήταν ιστορικό πρόσωπο ή όχι, αν ταυτίζεται με τον Χαριτόπουλο ή τον Κριτόπουλο και αν η αναδι-

⁴⁴ Χιονίδης, *Ιστορία της Βεροίας*, 72.

⁴⁵ *ό.π.*, 126-127, όπου παρατίθεται και σχετική βιβλιογραφία. Βλ. και το λήμμα «Κουνάλης Νικηφόρος» (*ό.π.*, 125-126). Το οικογενειακό όνομα *Χαριτόπουλος* δεν απαντά ούτε στο *PLP* (το όνομα δεν απαντά ούτε στο *Addenda zu Faszikel 1-12*, Βιέννη 1995).

⁴⁶ Η ανάγνωση του ονόματος ως *Κριτόπουλος/Κιριτόπουλος* στις καταχωρίσεις του 17ου και 18ου αιώνα είναι αναμφισβήτητη. Εξάλλου, Κριτόπουλοι εμφανίζονται και στους κώδικες της μητρόπολης Βέροιας του πρώτου μισού του 19ου αιώνα (Παναγιώτης Χατζηκριτοπούλου, Πανούσης Χατζηκριτοπούλου, Κριτόπουλος Γούναρης). Ιδιαίτερη αξία, όμως, έχει η επισήμανση της Γκαρά ότι η ταύτιση των Κριτόπουλων των ελληνικών πηγών με τους Κουρτοπούλ/Κιριτόπουλο/Κριτόπουλους των οθωμανικών καταστάχων δεν πρέπει να θεωρείται αυτονόητη, και ότι η επαλήθευσή της απαιτεί περαιτέρω διερεύνηση και τεκμηρίωση (Gara, *Kara Ferye*, 178 σημ. 12). Ανεξαρτήτως πάντως του αν πρόκειται για μία και την αυτή οικογένεια ή όχι, είναι λογικό να σκεφθούμε πως κάποιοι λόγοι θα προτιμούσαν το όνομα *Κριτόπουλος* γενικά να μη συσχετισθεί με «προδοσία».

⁴⁷ Χιονίδης, *Ιστορία της Βεροίας*, 72 σημ. 1· Σταθοπούλου-Ασδραχά, «Οι τουρκικές καταλήψεις της Βέροιας», 154-155· Βακαλόπουλος, *Ιστορία της Μακεδονίας*, 111 εικάζει ότι ο Ιωάννης Χαριτόπουλος ήταν «ίσως παλαιός βυζαντινός κρονούριος».

ψηση στα οθωμανικά αρχεία επιβεβαιώνει τον θρύλο. Ωστόσο, το αν όντως υπήρξε προδοσία στη Βέροια και, αν ναι, ποιος ήταν ο προδότης είναι ένα μάλλον εξειδικευμένο ζήτημα, που καθαυτό έχει σημασία μόνον για τους ιστορικούς που ασχολούνται με τη συγκεκριμένη πόλη, αν και μπορεί ασφαλώς να λάβει πιο ουσιαστικό περιεχόμενο στο πλαίσιο ευρύτερων ερευνητικών ζητημάτων και υποθέσεων, όπως, για παράδειγμα, σχετικά με την κατακτητική τακτική των Οθωμανών και την υποδοχή τους από τις τοπικές κοινωνίες σε συνάρτηση με τις βραχυπρόθεσμες και μακροπρόθεσμες συνέπειες της επιβολής της οθωμανικής εξουσίας. Εκείνο που νομίζω ότι έχει σημασία να αναδείξουμε στην περίπτωση του Χατζηκατβιά είναι ότι πρόκειται για ένα ακόμη παράδειγμα όπου μια κοινωνία (ή οι λόγοί της) δείχνει να νιώθει την υποχρέωση να επιβεβαιώσει οπωσδήποτε ότι ένας θρύλος, μια παράδοση ή ένα στερεότυπο που αφορά το παρελθόν της, έχει ιστορική βάση. Το αποτέλεσμα είναι συχνά ότι παραβλέπονται με ευκολία διάφορα αδιευκρίνιστα σημεία και προβλήματα, προκειμένου να επιτευχθεί η πολυπόθητη επιβεβαίωση, ανεξαρτήτως του αν αυτή είναι εντέλει ασφαλής ή όχι. Έτσι και με τον *Εφιάλτη* της ιστορίας της Βέροιας: ο συνεργάτης των Οθωμανών, του οποίου το όνομα αποκάλυψαν οι οθωμανικές πηγές, ταυτίστηκε χωρίς μεγάλη περισκεψη με τον ήδη γνωστό από την προφορική –και αργότερα γραπτή– παράδοση «προδότη», θεωρώντας ουσιαστικά αυτονόητο ότι αυτά τα δύο πρόσωπα δεν μπορούν παρά να είναι ένα και το αυτό, λογική που διευκολύνει εξάλλου την ταύτιση. Προσεγγίζοντας και περιορίζοντας, όμως, το ζήτημα της οθωμανικής κατάκτησης της Βέροιας στο επίπεδο της ταύτισης προσώπων με μια αρκετά ανιστορική στην πραγματικότητα λογική, τελικά υποβαθμίζουμε ή και παρακάμπτουμε πλήρως την ουσιαστικότερη διερεύνηση των κοινωνικών, οικονομικών, πολιτικών και θεσμικών παραμέτρων της άλωσης (ή έστω της κοινωνικής και οικονομικής θέσης του «προδότη»), η οποία παραμένει ένα ζητούμενο.

Αντί άλλου επιλόγου σημειώνω ότι, μετά την ταύτιση του Χατζηκατβιά με τον Κριτόπουλο/Χαριτόπουλο, και του ανώνυμου μητροπολίτη που έπεσε θύμα των Οθωμανών με τον *ιερομόρτορα Αρσένιον, τον μητροπολίτην Βερροίας* (σύμφωνα με τη διατύπωση ακολουθίας που βρέθηκε στη μονή Μεταμόρφωσης των Μετεώρων),⁴⁸ προβάλλεται στη Βέροια το επιχείρημα ότι, αφού τα

⁴⁸ Γ. Χ. Χιονίδης, *Ανέκδοτος Ακολουθία του νεομάρτυρος Αρσενίου Μητροπολίτου Βεροίας (14ος ή 15ος αι.)*, Θεσσαλονίκη 1971. Η Ακολουθία χρησιμοποιείται ως ιστορική πηγή, παρότι δεν συμφωνεί παντού με την παράδοση (π.χ. οι Οθωμανοί φυλακίζουν πρώτα και μετά αποκεφαλίζουν τον μητροπολίτη).

δύο από τα τρία πρόσωπα των παραδόσεων που σχετίζονται με την άλωση της πόλης έχουν ταυτιστεί και αποδειχθεί πραγματικά, πρέπει να ισχύει το ίδιο και για το τρίτο, τη βασίλισσα Βεργίνα, που βρήκε τον θάνατο πέφτοντας στα νερά του Τριπόταμου.⁴⁹ Έχουν, μάλιστα, ήδη δημοσιευθεί μελέτες με τις οποίες επιχειρείται η ταύτισή της με κάποια αρχόντισσα Σουλτανίνα Παλαιολογίνα, μέλος ευγενούς οικογένειας με ακίνητη περιουσία στην περιοχή της Βέροιας κατά την υστεροβυζαντινή περίοδο.⁵⁰ Με άλλα λόγια, το ζήτημα της άλωσης της Βέροιας από τους Οθωμανούς εξακολουθεί να ασκεί γοητεία στους λόγιους της πόλης, αλλά η έμφαση δίνεται ακόμη και σήμερα στην παράδοση και τις προσωπικότητες που αυτή προβάλλει σε βάρος μιας πιο αυστηρής και ουσιαστικής προσέγγισης και διαχείρισης του παρελθόντος και της μνήμης περί αυτό.

⁴⁹ Βλ., για παράδειγμα, το σχόλιο και τον συλλογισμό του Γιώργου Χιονίδη, «Συμπληρωματικά για τη λαϊκή παράδοση της Βεργίνας», 471-472, όπως επαναλαμβάνεται σε πιο ανεπτυγμένη μορφή και στου ίδιου, «Βεργίνα. Το χωριό-λίκνο των αρχαίων Μακεδόνων και η ονοματοδοτριά του ομώνυμη αρχόντισσα της Βέροιας», *Μακεδονικόν Ημερολόγιον Γιάννη Ν. Σφεινδώνη* 1995, 173-175.

⁵⁰ Βλ. Γαβριηλίδης, *Βασίλισσα Βεργίνα*, αλλά και τα παραπάνω δημοσιεύματα του Χιονίδη, του οποίου όμως η προσέγγιση είναι διαφορετική, καθώς πιθανολογεί σύγχυση μεταξύ των αυτοκτονιών μιας Άννας Καϊκαούς το 1268, και κάποιας γυναίκας σε μια από τις αλώσεις της Βέροιας (αυτή η εικασία απαντά ήδη στο Χιονίδη, *Ιστορία της Βεροίας*, 72). Για τους Σουλτάνους Παλαιολόγους βλ. Ελισάβετ Α. Ζαχαριάδου, «Οι χριστιανοί απόγονοι του Ιζζεδδίν Καϊκαούς Β' στη Βέροια», *Μακεδονικά* 6 (1964-65), 62-74, όπου παρατίθεται και η παλιότερη βιβλιογραφία.